

บทที่ 4

วิเคราะห์และเปรียบเทียบมโนทัศน์เรื่องเวลา ของคานท์และพุทธปรัชญา

วิเคราะห์และเปรียบเทียบ

- 4.1 การปรากฏอยู่ของเวลาเชิงอัตวิสัย
- 4.2 การปรากฏของเวลาในกระบวนการรู้ (ญาณวิทยา)
- 4.3 ทิศทางของเวลา

4.1 การปรากฏอยู่ของเวลาเชิงอัตวิสัย

ประเด็นที่เหมือนคือ

1. เวลา เป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับสัมพันธกับจิต ซึ่งถือว่าเป็นช่องทางรับข้อมูลหรือทวาร เวลาจะปรากฏขึ้นเมื่อจิตเริ่มทำงาน

คานท์กล่าวชัดเจนว่าเวลาเป็นเงื่อนไขอัตวิสัย การมีอยู่ของเวลาเป็นสิ่งที่มีความก่อนประสบการณ์ (A priori) อย่างไรก็ตามในแง่ไม่ได้หมายความว่า เป็นสิ่งที่มิได้อยู่โดยตัวของมันเองอย่างเป็นเอกเทศ เพราะหากไม่มีการรับรู้ทางประสาทสัมผัส เวลา ก็ไม่มี จุดนี้อาจกล่าวได้ว่า

เวลาไม่มีอยู่ในฐานะสิ่งที่มีอยู่แบบภววิสัยเพราะ

- 1 เวลา ไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่ทางกายภาพหรือรูปธรรม
- 2 เวลาไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่แยกจากจิต (หรือ ผู้รู้)

เวลา มีอยู่แบบอัตวิสัยเพราะ (Subjectivity of Time)

1 เวลานั้นเป็นการแสดงออกของจิตรูปแบบหนึ่ง ในฐานะที่เป็นเงื่อนไขในการรู้ข้อมูลจากประสาทสัมผัสทั้ง 5 ในแง่ที่คานท์เท่ากับบอกว่า จิตทำงานร่วมกับประสาทสัมผัสทั้ง 5 ในการที่มนุษย์จะรับรู้หรือมีประสบการณ์ในเรื่องอะไรก็ได้ ซึ่งคานท์ถือว่า เวลาเองเป็นรูปแบบหนึ่งของอชฌตติกญาณบริสุทธิ์ การที่เวลา มีอยู่โดยเกี่ยวพันกับจิตและเกี่ยวข้องในการรับรู้ของมนุษย์จึงกล่าวว่า เวลา มีอยู่อย่างอัตวิสัย (subjective)

2 เวลา มีอยู่ในจิต ในฐานะอชฌตติกญาณ (intuition) อย่างไรก็ตามมีจุดที่น่าสนใจคือ การที่คานท์กล่าวว่า หากเวลา มีอยู่ก่อนประสบการณ์และมีอยู่ก่อนแล้วในจิตในฐานะอชฌตติกญาณ แต่ในขณะที่เดียวกันกล่าวว่าเวลาไม่ใช่มีอยู่อย่างภววิสัยและไม่มีลักษณะสัมบูรณ์ ก็เท่ากับกล่าวว่า เวลา กับจิตเป็นสิ่งที่เดียวกันหรืออย่างน้อยเป็นคุณสมบัติหนึ่งของจิตเอง

ที่ต้องแสดงออกให้ปรากฏในสิ่งที่คนเรียกว่าเวลา การกล่าวว่าเวลาเป็นสิ่งที่มียู่ก่อน และเป็นข้อกำหนดหรือกฎเกณฑ์การทำงานของจิต ก็เท่ากับกล่าวว่า คุณสมบัติทางเวลาที่เกิดขึ้นนั้น เป็นธรรมชาติในการทำงานของจิต

พุทธปรัชญาพบว่า เวลาเป็นการเรียกกระบวนการเปลี่ยนแปลงของสังขตธรรมคือ จิต เจตสิก ดังนั้นการปรากฏของเวลาจึงอิงอาศัยจิต เกิดพร้อมกับจิตที่รู้ และดับพร้อมจิต จึงกล่าวได้ว่า เวลาทางพุทธปรัชญาก็มีอยู่อย่างอัตวิสัย

ในการมีอยู่อย่างอัตวิสัยนี้มีอยู่อย่างไร ในอภิธรรมมัตถสังคหบาลี และอภิธรรมมัตถกวิภาวิณีฎีกา ประเขตที่ 8 กล่าวถึงบัญญัติประเภทต่างๆ และกล่าวถึงเวลาหรือกาลว่า เป็น " กาลบัญญัติ " เวลาเป็นบัญญัติธรรมที่เรียกว่า " อธิวจนธรรม "

" อธิวจนธรรม คือการกล่าวขาน สมัญญา บัญญัติ ไหวหาร นาม การขานนาม การตั้งชื่อ การออกชื่อ การระบุชื่อ การเรียกชื่อของธรรมนั้นๆ อันใด สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า อธิวจนปถธรรมคือธรรมเป็นเหตุของชื่อ ถ้าไม่มีสภาวธรรมก็ไม่มีชื่อ " ¹ ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าเวลาเป็นสภาวธรรมที่มีอยู่โดยอิงอาศัยจิตและเจตสิก ซึ่งเป็นบัญญัติธรรม

2 ทั้งสองกล่าวว่าเวลานั้นเป็นสิ่งที่ปรากฏร่วมกับการรับรู้ของมนุษย์โดยช่องทางที่ไม่ใช่ประสาทสัมผัสทั้งห้า แต่เป็นช่องทางภายในตัวมนุษย์ที่เป็นภาคนามธรรม และการปรากฏของเวลานี้ก็เป็นการปรากฏแบบนามธรรมด้วย คือไม่มีเวลาที่เป็นเนื้อสารหรือสสาร เวลาที่ปรากฏแบบนามธรรมนี้ไม่มีลักษณะสัมบูรณ์ แต่มีลักษณะสัมพัทธ์คืออิงอาศัยกระบวนการทำงานของจิตคือปรากฏเมื่อจิตได้รับข้อมูลหรือทำหน้าที่รู้ ซึ่งคานท์เรียกว่ารู้มโนภาพ หรือสิ่งที่เป็นตัวแทนวัตถุ แต่ทางพุทธเรียก รูปหรืออารมณ์

ประเด็นที่แตกต่างคือ

1 ความเป็นกฎเกณฑ์ของเวลา

คานท์ นั้นกล่าวว่าเวลามีอยู่ในฐานะเป็น กฎเกณฑ์ ที่กำหนดการรับรู้ของจิตจึงต้อง มีอยู่ก่อนการทำงานของจิต (a priori) ในการรับข้อมูลทางประสาทสัมผัสซึ่งคานท์และคนในยุคนั้นถือว่าเป็นการประจักษ์ คานท์ใช้ตรรกะในการสรุปว่า เป็น a priori เพราะกฎต้องมาก่อนการทำงานตามกฎ

พุทธปรัชญา กล่าวว่าเวลา เป็นเพียงบัญญัติ ปรากฏอยู่โดยอิงอาศัยจิตและเป็นผลจากการทำงานหรือกระบวนการเปลี่ยนแปลงของจิต ซึ่งเป็นการเรียกชื่อกระบวนการ

¹ อภ.วิ.34/841/354.

เปลี่ยนแปลง 1 ชุดของการรับรู้คือ เกิด - ขึ้นตั้งอยู่ - ดับไป สิ่งที่เป็นกฎเกณฑ์ที่แท้จริงให้จิตทำงาน และส่งผลให้เวลาปรากฏคือ กฎธรรมชาติที่ชื่อว่า จิตนิยาม

ดังนั้นความแตกต่างคือ คานท์เห็นเวลาเป็นกฎของจิต แต่พุทธเห็นว่า เวลาเป็นผลจากจิตที่ทำงานตามกฎ อย่างไรก็ตามในประเด็นความมีอยู่ก่อนนี้เอง ที่คานท์กล่าวว่าเวลามีอยู่ก่อนการทำงานของจิต เป็นสิ่งที่จำเป็นต้องมีและเกิดขึ้นทุกครั้งที่มีการรู้ แต่ในขณะที่เดียวกันกล่าวว่าไม่มีอยู่อย่างภววิสัย แต่มีอยู่อย่างอัตวิสัย ปฏิเสธอันนี้อาจนำไปสู่ข้อสรุปที่ว่า เวลาเป็นสิ่งเดียวกับจิต ก็หมายความว่าเวลาคือคุณสมบัติหรือลักษณะของจิตอย่างหนึ่ง จะปรากฏก็ต่อเมื่อจิตเริ่มทำงาน เพราะคานท์ยังกล่าวอีกว่า ที่จริงเวลานั้นก็คือการแสดงออกของอชฌัตติกญาณหรือเป็นอชฌัตติกญาณเอง

อย่างไรก็ตามหากการวิเคราะห์เช่นนี้นำไปสู่ข้อสรุปที่ว่า เวลาไม่ใช่กฎของจิตแต่เป็นคุณสมบัติของจิตหรือธรรมชาติของจิต เช่นเดียวกับพุทธปรัชญาก็ตาม ความแตกต่างก็ยังปรากฏอยู่ เพราะอะไรจะเป็นกฎที่ควบคุมการทำงานของจิต ในทางพุทธกล่าวว่า "จิตนิยาม" คือกฎที่ควบคุมหรือกำหนดให้จิตเป็นไปตามธรรมชาติเช่นนั้น จิตนิยามเป็นกฎย่อยกฎหนึ่งของกฎใหญ่ที่ควบคุมธรรมชาติทั้งหมดที่เรียกว่า "อิทัปปัจจยตา" แต่สำหรับคานท์หากเวลาไม่ใช่กฎแล้ว จิตทำงานโดยมีเวลาปรากฏอยู่ได้อย่างไร อะไรคือกฎอื่นๆที่ควบคุมการทำงานของจิต หรือหากเวลาคือการปรากฏของธรรมชาติอย่างหนึ่งของจิตแล้ว จะกล่าวได้ไหมว่าเวลาคือกฎธรรมชาติอย่างหนึ่งที่ควบคุมให้จิตเป็นไปอย่างที่มีนัยเป็น ถ้าเช่นนั้นเวลาจะเป็นส่วนหนึ่งของกฎธรรมชาติกฎใหญ่ที่ควบคุมสรรพสิ่งทั้งหมดเหมือนในพุทธปรัชญาหรือไม่ ยังเป็นสิ่งที่ไม่กระจ่างชัดจึงนำมาซึ่งความต่างในแง่

2. การปรากฏของเวลาในกระบวนการรู้ (ญาณวิทยา)

ประเด็นที่เหมือนคือ

- 1 เวลาเป็นสิ่งที่ปรากฏพร้อมกับกระบวนการรู้ ตั้งอยู่พร้อมกับกระบวนการรู้
- 2 เวลาคือเวลาเฉพาะของการรู้แต่ละชุด
- 3 ความเป็นเงื่อนไข (necessary condition) จำเป็นต้องมีเวลาในการรู้ ถ้าไม่มีเวลาก็ไม่มีการรู้
- 4 ความเป็นสากลและความจริงแบบภววิสัย (universal and objective validity) เกิดขึ้นกับทุกคนและทุกครั้ง

คานท์ กล่าวว่าเวลานั้นคือขณะหนึ่งของการรู้ การปรากฏตัวของเวลา หมายถึงการปรากฏอยู่ของมโนภาพที่เป็นตัวแทนของวัตถุที่จิตกำลังรับรู้อยู่ กระบวนการรู้มีเวลาเป็นหนึ่ง

ในองค์ประกอบหลัก ไม่มีเวลาที่ไม่มีการรู้ก็เท่ากับว่าจิตมีกระบวนการทำงานอย่างหนึ่งที่เป็นไปตามกฎเกณฑ์หรือเป็นไปตามธรรมชาติ กฎเกณฑ์ทางธรรมชาติของจิตในการรู้ทำให้ปรากฏสิ่งที่เรียกว่าเวลาขึ้นตามแนวความคิด คานท์พบการทำงานของจิตว่าในการรู้อะไรก็ตาม จิตคือตัวกระทำกร และพบว่า การรู้นั้นสิ่งที่รู้ไม่ใช่วัตถุที่เป็นกายภาพ แต่เป็นนามธรรมหรือมโนภาพ และเมื่อพิจารณาการรู้แล้วพบว่าการรู้อะไรนั้นคือสิ่งที่ปรากฏเป็นมโนภาพให้จิตรู้หรือคิดนี้ ปรากฏอยู่โดยกินเวลาไม่เท่ากัน ความสั้นหรือยาวของเวลาเป็นสิ่งที่จิตรู้ได้ คานท์จึงคิดว่าในทัศนเรื่องเวลามีอยู่แล้วในจิต มนุษย์จะมีประสบการณ์หรือความรู้ใดๆ ไม่ได้เลยหากปราศจากการทำงานร่วมกับจิต และทุกครั้งที่จะรู้จะต้องมีเวลาเป็นเงื่อนไข ในที่นี้สรุปได้ว่า เวลา มีอยู่อย่างจำเป็น (Necessary) และสากล (universal)

2 เวลาจึงมีความเป็นจริงทางภววิสัย (Objective Validity) ในแง่การเป็นเงื่อนไขในกระบวนการรู้ ในแง่นี้หมายความว่า การรู้ทุกประเภทต้องกินเวลา หากไม่มีเวลาที่ไม่มีการรู้ ในแง่นี้อาจกล่าวได้ว่า เวลา มีความเป็นจริงในกระบวนการทำงานหรือในความเป็นกฎเกณฑ์หนึ่งในกระบวนการรู้สำหรับมนุษย์ทุกคน

พุทธปรัชญา เนื่องจากจิตเป็นอุปกรณ์อันสำคัญยิ่งในกระบวนการรู้แบบพุทธปรัชญา และเวลาเป็นสิ่งที่ใช้เรียกการเปลี่ยนแปลงของจิตในกระบวนการรู้ ดังนั้นในกระบวนการรู้นั้นย่อมมีสิ่งที่เรียกว่า เวลา ปรากฏอยู่แน่นอน อย่างไรก็ตามเนื่องจากเป็นสิ่งที่ใช้เรียกหรือเป็นบัญญัติเรียกการเปลี่ยนแปลงของการทำงานของจิต ดังนั้นจึงเกิดพร้อมจิตและดับพร้อมจิตในกระบวนการรู้ 1 รูป ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า เวลา มีลักษณะสากล เพราะมันจะปรากฏร่วมกับจิตในกระบวนการรู้เสมอไป และสำหรับทุกคนเพราะ จิตและรูปมีกลไกและกระบวนการเช่นนั้น (มีสภาวะและองค์ธรรม) ดังนั้นในการรู้ของมนุษย์คนใดก็ตาม เมื่อจิตกระทบรูปจะเกิดกระบวนการรู้ โดยจะรู้สิ่งที่ปรากฏทางทวาร 6 ตามกฎเกณฑ์ไม่ยกเว้น โดยเป็นไปตามกฎปฏิจจสมุปบาท คือ จำแนกตามเหตุที่เป็นจิต เจตสิก รูป ตามคุณสมบัติที่เรียกว่าองค์ธรรมที่เป็นปรมาัตถ์นั่นเอง จึงมีลักษณะสากล

เวลาเป็นเงื่อนไขอันจำเป็นหรือไม่ในทางพุทธปรัชญา หากกล่าวว่าเวลาเกิดจากการเปลี่ยนแปลงของกระบวนการรู้ของจิต หากการเปลี่ยนแปลงนี้เป็นไปโดยจำเป็นเพราะเป็นธรรมชาติตามจิตนิยม ดังนั้น ก็อาจกล่าวได้ว่าปรากฏของเวลาเป็นความจำเป็นเช่นกัน ในความจำเป็นของเวลานี้จะกล่าวว่าเป็นเงื่อนไขหรือไม่ อาจใช้ตรรกะดังนี้

1. ตรรกะกล่าวถึงความสัมพันธ์ของเวลากับการรู้

เวลา คือ การวัดการเปลี่ยนแปลงของจิตในการรู้

หากไม่มีเวลา ก็เท่ากับไม่มีการเปลี่ยนแปลงของจิต

หากไม่มีการเปลี่ยนแปลงของจิต ก็ไม่มีการรู้ (ภวังคจิต)

ดังนั้น ไม่มีเวลา (เวลาไม่ปรากฏ) ก็ไม่รู้

2. ตรรกะในการกล่าวถึงความ เป็นเงื่อนไข

หากการเปลี่ยนแปลง (ของจิต) เป็นเงื่อนไขในการรู้

การเปลี่ยนแปลงของจิตคือเวลา

ดังนั้น เวลา ก็ย่อมต้องเป็นเงื่อนไขในการรู้เช่นกัน

ในการรู้นั้นต้องกินเวลา 17 ขณะจิต หากไม่มีจิตที่เกิด-ดับ 17 ขณะ ก็ไม่มีการรู้ หมายความว่าเวลาหรือสิ่งที่เรียกว่าการเปลี่ยนแปลงเกิดดับของจิต 17 ขณะนี้คือองค์ประกอบหรือเงื่อนไขในการรู้ได้เช่นกัน เวลาอิงอาศัยทั้งจิตและรูปดังนั้นหากจิตและรูปเป็นสิ่งที่มิได้อยู่ในสถานะธาตุตามที่ท่านพุทธทาสวิเคราะห์ไว้ว่าทั้งสองส่วนนั้นรอที่จะทำหน้าที่ หากหน้าที่เป็นสิ่งที่แฝงอยู่ในทั้งจิตและรูป เวลาก็น่าจะถือได้ว่าเป็นสิ่งที่มิได้อยู่ในจิตและรูปด้วยเช่นกัน เพราะเวลากับการทำหน้าที่เกิดพร้อมกัน หากวิเคราะห์เช่นนี้ก็อาจกล่าวได้ว่าเวลาเป็นสิ่งที่มิอยู่ก่อนแล้ว หากถือว่าจิตเป็นประธานซึ่งเป็นฝ่ายกระทำการ ก็ถือว่าเวลามีอยู่ก่อนแล้วในจิตได้ แต่ไม่ถือว่ามีอยู่อย่างภววิสัยหรือเป็นสิ่งที่มิอยู่โดยตัวเอง แต่มีอยู่อย่างอิงอาศัยกับจิตจึงเป็นอัตวิสัย จะกล่าวว่าไม่มีอยู่ก่อนแล้วไม่ได้ เพราะหากจิตมี รูปมี การรู้มี เวลา ก็ย่อมมีในฐานะบัญญัติที่ใช้เรียกทุกครั้งไป

ประเด็นที่แตกต่าง

1 ระยะเวลา คานท์เห็นว่าระยะเวลาที่เป็นกรอบของกระบวนการรู้นั้นมีความสั้นบ้างยาวบ้าง แต่พุทธเห็นว่าเวลานั้นมีการปรากฏให้รู้ได้สองลักษณะคือ

คานท์ เห็นว่าระยะเวลาไม่เท่ากัน (สั้นบ้างยาวบ้าง) มโนภาพหรือโลกแห่งปรากฏการณ์ต้องปรากฏให้มนุษย์รู้ได้ในกรอบเวลา ซึ่งระยะเวลานั้นไม่มีค่าคงตัว ปรากฏการณ์สามารถปรากฏให้มนุษย์รู้ได้โดยกินเวลาสั้นบ้างยาวบ้าง คานท์กล่าวว่าเวลาไม่ใช่สิ่งที่สัมบูรณ์ แต่เวลาจะต้องมีอยู่ในการรับรู้ปรากฏการณ์ทุกปรากฏการณ์ ดังนั้นเวลาจึงมีความจริงแบบสากล (universal validity) คือสำหรับการรู้ทุกครั้งและสำหรับทุกคน

พุทธปรัชญาพบว่า

1. ระยะเวลาไม่เท่ากัน (สั้นบ้างยาวบ้าง) หรือระยะเวลานั้นกับรับรู้โดยสัมพันธ์กับความรู้สึก ความสั้นบ้างยาวบ้างความสั้นยาวนี้ขึ้นกับว่า ในขณะที่มีกระบวนการรู้นั้นจิตเกิดความรู้สึกหรือมีเวทนาเจตสิกแบบใด พุทธปรัชญามีการกล่าวถึงเวทนาหรือความรู้สึกที่ปรากฏในขณะรู้ และความรู้สึกนี้มีอิทธิพลต่อการรับรู้เวลา หรือการคิดเรื่องเวลา

การรับรู้มโนภาพ หรือปรากฏการณ์แบบปฏุชนทั่วไปย่อมเห็นเป็นเรื่องราวที่ต่อเนื่องนั้นแต่ละเรื่องราวเข้ามาสู่ความรับรู้ต่างๆกัน มีระยะเวลาที่มีปรากฏการณ์เป็นตัวกำหนดนั้นต่างๆกันไปได้ เช่นสั้นบ้าง ยาวบ้าง ซึ่งหากไม่ใช่เวลาตามหน้าปัทม์นาฬิกาแล้ว ความสั้นยาวนี้เกิดจากการทำงานของจิตเช่นกัน เช่น²

เห็นรูปที่น่าปรารถนารักใคร่ → เกิดความสุขสบาย → ชอบใจต่ออารมณ์ → **เวลาสั้น**
(จักขุ + อัญจธรรม → จักขุวิญญาณ) (สุขเวทนา) (สังขาร: ราคะ/ โภคะ)

ได้ยินเสียงที่น่าปรารถนารำคาญ → เกิดความทุกข์ไม่สบาย → ไม่ชอบใจ → **เวลายาวนาน**
(โสต + อัญจธรรม → โสตวิญญาณ) (ทุกขเวทนา) (สังขาร: โทสะ)

ความชอบหรือสุขเวทนาอาจนำไปสู่ความอยากชนิดที่เป็นภวัตถุหา หรือความโลภ ตามธรรมชาตินั้นหากมีความปรารถนามาก ก็มักรู้สึกว่ามีมันไม่เพียงพอ คือต้องการมาก ถึงแม้ปริมาณของสิ่งนั้นมีมากหรือมีพอดีอยู่ ก็สามารถทำให้รู้สึกว่าสิ่งที่มีนั้นน้อยได้ เช่น ความมีอยู่ของเวลา ในทางกลับกันหากไม่ปรารถนาเพราะเป็นความรู้สึกทุกข์ แม้จะมีเวลาของความทุกข์อยู่ไม่มากแต่ความที่ไม่ปรารถนา ก็สามารถทำให้รู้สึกว่าเวลาสำหรับความทุกข์นั้นมีมากหรือยาวนานได้ เช่นกรณี คนอยู่ในคุก 1 วัน กับการอยู่อย่างอิสระและมีความสุข 1 วัน ความรู้สึกต่อเวลา 1 วันของทั้งสองคนนั้นก็ย่อมแตกต่างกันได้

2 ระยะเวลาเท่ากันเสมอคือ 17 ขณะ เวลาในกระบวนการรู้แบบปรมาตย์ทางพุทธปรัชญานั้น หากวิเคราะห์ลงไปถึงขั้นพื้นฐานแล้ว พบว่า ระยะเวลาของรูปนั้นมีจำกัดคือ 17 ขณะจิต การรู้รูปในสภาวะปรมาตย์หรือพื้นฐานเป็นเช่นนี้ อย่างไรก็ตามในบุคคลทั่วไปที่ไม่ได้รับการฝึกให้รู้ถึงกระบวนการนี้ในระดับปรมาตย์ ก็ไม่สามารถกำหนดรู้ได้

3. ทิศทางของเวลา

ประเด็นที่เหมือนคือ

1. เวลาที่มีลักษณะเป็นลำดับ (succession)

ทั้งคานท์และพุทธเห็นว่าเวลานั้นมีลักษณะเป็นลำดับ เพราะการรู้นั้นมีกรอบเวลาเฉพาะ การรู้ครั้งใหม่ก็กินเวลาชุดใหม่อีกหนึ่งชุด การรู้เช่นนี้ทำให้สามารถแยกชุดของความรู้ออกได้ และสามารถรู้ได้ว่าอะไรมาก่อนและหลัง ซึ่งนำไปสู่ความคิดเรื่องความเป็นอดีต ปัจจุบัน

² พระธรรมปิฎก, พุทธธรรม (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2542), หน้า 19.

ประสบการณ์ที่เราเชื่อว่ามีความรู้ใหม่เข้ามาทำให้รู้หรืออนุมานได้ว่าจะต้องมีเวลาของการรู้ใน
อนาคต

2. เวลาที่มีลักษณะปรากฏว่าต่อเนื่อง (continuity) โน้มนำที่คานท์เห็นว่าเป็นสิ่งเกิด
ใหม่ได้ไม่จำกัด และมีลักษณะเป็นเส้นตรง และของพุทธเองกล่าวว่าเวลาคือผลของจิต ชุดของ
เวลาเกิดทีละชุดสำหรับการรู้แต่ละครั้งแต่ผลของกรรมในจิตจะเป็นอนันตรปัจจัยของการส่งต่อไป
ของการเกิดดับของจิตซึ่งทำให้เวลานั้นเกิดขึ้นต่อไปข้างหน้าไม่หยุดตราบเท่าที่มีกรรม การสืบต่อ
ของจิตเนื่องจากมีกรรมเป็นอนันตรปัจจัยก่อให้เกิดสภาวะต่อเนื่องของจิตที่เรียกว่า "จิตสันตติ"
หรือความสืบต่อแห่งจิต³

3. เวลาที่มีทิศทางไปข้างหน้าเสมอไม่ย้อนกลับและมีลักษณะเป็นเส้นตรง (a
line progressing into infinity)

คานท์มีประเด็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับลำดับและทิศทางดังนี้

1 การรู้มีต้องลำดับก่อน-หลังเสมอ เพราะมีเวลาเป็นกรอบ ลำดับจะนำไปสู่
ความเป็นอดีต - ปัจจุบัน เพราะคานท์กล่าวว่าเวลามีลักษณะเป็นเส้นตรงคือมี 1 มิติ และพุ่งไป
ข้างหน้าเสมอ

2 การรู้เกิดขึ้นแก่มนุษย์ได้ตลอดไป ตราบเท่าที่มีการรับรู้ทางประสาทสัมผัส
กรอบของเวลาแต่ละขณะของการรู้จึงเกิดขึ้นเป็นลำดับเรื่อยไป คือตราบเท่าที่มนุษย์จะสามารถมี
ชีวิตอยู่รับรู้ได้ เพราะคานท์กล่าวว่าเวลามีจุดกำเนิดได้ไม่จำกัดหรือมีลักษณะเป็นอนันต์

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าทิศทางของเวลานั้นมีส่วนกำหนดการรับรู้เช่นกัน คือมีส่วน
กำหนดให้มนุษย์สามารถรับรู้อย่างมีระเบียบ สามารถแยกแยะความก่อนหลังได้ เวลาทำให้
มนุษย์รับรู้สิ่งใหม่ได้ตลอดเวลา ตราบเท่าที่ยังสามารถรับรู้ได้

พุทธปรัชญา เวลาเชิงอัตวิสัยที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการรู้นั้นมี 1 มิติ มีทิศ
ทางพุ่งไปข้างหน้าเสมอ ไม่มีย้อนกลับ มนุษย์สามารถกำหนดรู้เวลาในปัจจุบันได้ โดยการกำหนด
รู้อารมณ์ที่ปรากฏในปัจจุบัน การรู้เวลาในอดีตนั้นคือการกำหนดรู้ความทรงจำ หรือสัญญาการรู้
หรือกระบวนการรู้ขณะนั้นคือการเกิดดับของจิตในปัจจุบัน แต่สิ่งที่ถูกรู้ นั้นคือข้อมูลภายในตัวผู้
เองที่เรียกว่าสัญญาในอดีต จิตสามารถนำสัญญาในอดีตมาเป็นอารมณ์แห่งการถูกรู้ในปัจจุบันได้
จุดกำเนิดของเวลานั้นสามารถเป็นอนันต์ได้ ตราบเท่าที่ยังเวียนว่ายในสังสารวัฏ

ประเด็นที่แตกต่างคือ

1. บ่อเกิดของความเป็นลำดับ

³ อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวินิยัติกา, ปริเฉทที่ 5, หน้า 1.

คานท์ กล่าวว่าลำดับเป็นลักษณะทางเวลา เวลาเป็นลำดับเป็นข้อกำหนดรูปแบบของการรู้ในภาพเกิดอย่างเป็นลำดับ หมายความว่าถ้าลำดับไม่ใช่ลักษณะของเวลา การรู้ก็มีลำดับไม่ได้ ในแง่นี้คานท์คงต้องการใช้ตรรกะนี้ไปสู่คำอธิบายของมโนทัศน์เรื่องเวลาในแง่ความเป็นอดีต - ปัจจุบัน หรือเวลาในกรอบใหญ่เช่นเวลาของปรากฏการณ์ เหตุการณ์ หรือ ประวัติศาสตร์

พุทธปรัชญา กล่าวว่าจากการวิเคราะห์พบว่าเวลาปรากฏเป็นลำดับเช่นเดียวกับคานท์ก็จริงแต่ การเป็นลำดับไม่ได้เกิดจากคุณสมบัติของเวลา ความเป็นลำดับของเวลานั้นคือผลของลำดับการรู้ การรู้ที่สามารถรู้ได้ทีละอารมณ์จึงทำให้เกิดลำดับทางเวลาตามมานั้น คือผลจากธรรมชาติการรู้ของจิตเองตามกฎของจิตนิยาม ความเป็นลำดับเกิดขึ้นจากตัวแปรคือการปรากฏของรูปที่กินเวลาเฉพาะอันจำกัดนั่นเอง รูปที่ 1 กินเวลา 17 ขณะจิต รูปที่ 2 กินเวลา 17 ขณะจิต รูปที่ 3 กินเวลา 17 ขณะจิต เป็นเช่นนี้เรื่อยไป รูปแบบของการรู้เหมือนกันแต่จิตไม่สามารถรู้รูปหรืออารมณ์พร้อมกันได้ ด้วยคุณสมบัติในการรู้จึงนำไปสู่การปรากฏของรูปที่ไม่พร้อมกันแต่มีลำดับสรุปคือ จิตคือตัวกำหนดความเป็นลำดับของเวลา ไม่ใช่เวลากำหนดรูปแบบการรู้ของจิต

2. ปริมาณการรู้ของแต่ละครั้ง

คานท์ กล่าวว่ามโนภาพเข้ามาสู่การรู้พร้อมกันก็ได้ ทีละอันก็ได้ ในกรณีการรู้พร้อมกันก็หมายความว่า ในแต่ละชุดของเวลา สามารถมีมโนภาพปรากฏแก่คานท์ได้มากกว่า 1 มโนภาพ

พุทธปรัชญา กล่าวว่า ในแต่ละชุดของเวลา อารมณ์ปรากฏได้เพียงอารมณ์เดียวเพราะจิตทำหน้าที่รับอารมณ์ทีละอารมณ์

3. ความไม่จำกัดทางเวลา

คานท์ กล่าวว่าเวลานั้นมีได้ไม่จำกัด พิจารณาจากการที่คานท์กล่าวว่าเวลามีทิศทางพุ่งไปข้างหน้าสู่ความเป็นอนันต์นั้น คานท์คงหมายความว่าการรู้ที่คนสามารถมีความรู้ใหม่หรือรับรู้มโนภาพใหม่ได้อย่างไม่จำกัด แต่ความเป็นอนันต์ของคานท์มีความหมายสองนัย คือเป็นการบอกว่า จิตเป็นอมตะ คือรู้ได้ไม่จำกัดไม่มีวันมีที่สิ้นสุด หรือหมายความว่า มนุษย์สามารถรู้ได้ไม่จำกัดจนวินาทีสุดท้ายของชีวิต ไม่ว่าจะมึนงงเช่นไร ความแตกต่างก็ยังคงอยู่

พุทธปรัชญา

1. ชุดเวลาเกิดขึ้นได้ไม่จำกัด การรู้หรือวิถีจิตที่เกิดขึ้นรู้นั้นมีได้ไม่จำกัด ซึ่งเท่ากับบอกว่าชุดเวลานั้นเกิดขึ้นได้ไม่จำกัด ความไม่จำกัดทางเวลาในแง่นี้เกิดจากคุณสมบัติของจิตและเจตสิกที่ปรากฏในวิถีส่วนที่เป็นขวนจิต คุณสมบัติทางจิต หมายถึงว่าจิตเป็นบุคคล อบุคคล

ในช่วงชวณะวิถี (ปฏิสนธิจิตนั้นเป็นวิบากเสมอ - ผู้วิจัย) ตราบเท่าที่มีการกระทำกรรมทั้งกาย วาจา ใจ ซึ่งส่งผลให้คุณสมบัติของจิตและเจตสิก ปรากฏเป็นประเภทใดประเภทหนึ่งดังกล่าวแล้ว แล้วก็ส่งผลให้เกิดวิถีจิตต่อไปเรื่อยๆ ไม่รู้จบได้ ในแง่นี้หากมนุษย์ตายแล้วคือไม่มีร่างกายที่เห็น ตายลง จิตสามารถปฏิสนธิใหม่ได้ในทันที จะเห็นได้ว่าแม้ร่างกายตายลง วิถีจิตยังเกิดสืบต่อไป ได้ตราบเท่าที่มีกรรมในชวณะวิถี

2. เวลาสิ้นสุดได้ ในทางพุทธปรัชญากล่าวว่า จิตมีสภาวะไร้เวลา คือ สภาวะที่ไม่มีสังขตะลักษณะเกิดขึ้นในจิตและในรูป ในสภาวะแห่งการรู้นั้นจิตมีอารมณ์คือ นิพพาน นิพพานเป็นสิ่งที่ถูกรู้ชนิดพิเศษที่ทำให้เวลาไม่ปรากฏอีกต่อไป จิตและรูปต่างปรากฏ เป็นสภาวะปรมาณูอย่างเดิมคือเป็นธาตุ อย่างไรก็ตามมนุษย์สามารถปฏิบัติทางจิตเพื่อไปสู่ สภาวะไร้เวลาได้ คือจิตที่มีนิพพานเป็นอารมณ์นั่นเอง ในแง่นี้เป็นกรกล่าววว่า มนุษย์คือผู้ที่ควบคุมเวลาหรือปฏิบัติต่อเวลาให้เกิดผลในเชิงปฏิบัติได้ เวลาเชิงอัตวิสัยจะมีอยู่ต่อไปหรือไม่ ขึ้นอยู่กับ การกระทำของมนุษย์โดยเฉพาะการกระทำที่มีผลต่อจิตและเจตสิก เป็นไปตามหลักปัจเจกหรือ ปัจเจกยาการ ซึ่งเป็นหลักเหตุและผลในทางพุทธปรัชญา ดังที่มีพุทธวจนะว่า

เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
 เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด
 เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี
 เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ⁴

ปัจจัยของการเกิดขึ้นของจิตในกระบวนการรู้ ซึ่งถือว่เป็นจุดกำเนิดทางเวลาเชิงอัตวิสัยคือ กรรม ที่มนุษย์กระทำทั้งกาย วาจา ใจ ที่มีผลต่อจิต หรือเจตสิก ให้มีสภาวะสุข ทุกข์ ไม่สุขหรือไม่ทุกข์ จิตเป็นกุศล อกุศล หรือ กิริยา สิ่งเหล่านี้ที่ปรากฏแก่จิตล้วนคือปัจจัยในการสืบ ต่อของกระบวนการวิถีจิต และเป็นการสืบต่อการปรากฏอยู่ของเวลา กระบวนการสืบต่อของเวลาที่ เกิดจากการเปลี่ยนแปลงของจิตในลักษณะ เกิดขึ้น-ตั้งอยู่-ดับไป นั้นเรียกอีกนัยหนึ่งว่า “วัฏฏะ” วัฏฏะหรือวัฏจักรนี้มีรูปแบบเป็นวงกลม ดังกล่าวแต่จุดกำเนิดของเวลาและการตั้งอยู่ของเวลาไม่ มีลักษณะวงกลมเป็นวัฏฏะ แต่มีลักษณะสืบต่อเป็นเส้นตรงเหมือนวิถีของจิต ซึ่งคือสภาวะของ จิตที่ปรากฏคุณภาพหรือหน้าที่สืบต่อกันไป เพราะจิตเป็นจิตดวงเดิม และดวงเดียว การตั้งอยู่ ของจิตในการรู้จึงกินเวลาในลักษณะต่อเนื่องเวลาในอดีต ไม่ใช่เวลาในปัจจุบัน เวลาในปัจจุบันไม่

⁴ อภิธัมมัตถสังคหบาลีและอภิธัมมัตถวินิยัติกา, ปริเฉทที่ 8, หน้า 356-357.

ใช้เวลาในอนาคต อย่างไรก็ตามการปรากฏสืบเนื่องของเวลาเชิงอัตวิสัยจะสิ้นสุดลงเมื่อสิ้นสุดการสืบเนื่องของวัตถุจิต อันมีกรรมเป็นเหตุ ดังที่ปรากฏในอภิธรรมมัตถลังคหบาลีและอภิธรรมมัตถกถาวิภาวีนีฎีกา "...วิญญะย่อมดับลง โดยดับมูลเหตุแห่งวิญญะ กล่าวคืออวิชชาและตัณหา คือโดยมูลเหตุเหล่านั้นถึงความไม่เกิดอีกเป็นธรรมดา ได้แก่โดยความความไม่เป็นไปของมูลเหตุเหล่านั้น อันสำเร็จแล้วโยการตรัสรู้จะ..."⁵

ความสรุป

จากการศึกษามโนทัศน์เรื่องเวลาในปรัชญาของของคานท์และพุทธปรัชญานั้น พบว่ามีทั้งส่วนที่เหมือนกันและแตกต่างกัน

ความเหมือนกันที่ว่านี้คือ

1. เวลาเป็นการปรากฏอยู่เชิงอัตวิสัย
 2. เวลาปรากฏอยู่ในกระบวนการรู้
 3. ทิศทางของเวลามีลักษณะเหมือนเส้นมีทิศทางพุ่งไปข้างหน้า
- ส่วนที่ต่างกันคือ

1. การปรากฏของเวลาในฐานะเป็นกฎเกณฑ์หรือเป็นผลของจิต
2. ระยะเวลาที่ปรากฏในกระบวนการรู้
3. จำนวนมโนภาพที่ปรากฏต่อกรอบเวลา
4. ป่อเกิดของลักษณะที่เป็นลำดับของเวลา
5. ความไม่จำกัดของจุดกำเนิดของเวลา

แม้ว่ายังจะมีความแตกต่างปรากฏอยู่ในหลายแง่หลายประเด็นระหว่างมโนทัศน์เรื่องเวลาของคานท์และพุทธปรัชญาก็ตาม ในความเหมือนหรือความคล้ายคลึงที่ปรากฏอยู่นั้นก็เป็นสิ่งที่น่าสนใจ เพราะในท่ามกลางการโต้แย้งในเรื่องมโนทัศน์นี้ทั้งทางตะวันออกและตะวันตก ทั้งคานท์และพุทธปรัชญากลับสนับสนุนแนวคิดนี้ในชั้นรากฐานของความจริงหรือความมีอยู่และบทบาทของจิต ไม่เพียงเท่านั้นมโนทัศน์เรื่องเวลาในแง่นี้ยังช่วยประสานความเชื่อมโยงของโลกภายนอกและโลกภายในของมนุษย์เข้าด้วยกันโดยผ่านกระบวนการรู้ เป็นดังเช่นเอ็ดดิงตัน (Edington) ได้กล่าวไว้ว่าในการประสานโลกทางจิตและทางกายภาพเข้าไว้ด้วยกัน เวลาคือกุญแจดอกสำคัญ

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 367.